

Kvinnors röster

Feministisk dialogicitet som berättarmetod och politisk strategi i Elin Wägners *Dialogen fortsätter*

Peter Forsgren

Inledning

Då Elin Wägners roman *Dialogen fortsätter* utkom 1932 hade svenska kvinnor haft rösträtt i ganska exakt ett decennium. Kampen för kvinnlig rösträtt hade pågått under många år innan den till slut infördes genom ett par riksdagsbeslut 1919–1921 och i denna rösträttskamp hade Elin Wägner själv varit djupt engagerad och aktiv (Isaksson & Linder 1977: 138–170, Forsås-Scott 2009: 50–54). Kvinnorepresentationen i landets olika politiska församlingar var trots rösträttens införande mycket låg, något som gällde för hela mellankrigstiden i såväl riksdag som i landsting och kommuner. Under denna period utgjorde exempelvis andelen kvinnliga ledamöter i riksdagen endast ett par procent (Forsås-Scott 2009: 202, Östberg 1997: 9). Dessa och andra brister då det gäller kvinnornas representation och reella politiska inflytande utgör en viktig bakgrund till *Dialogen fortsätter*. Om *Pennskaftet* (1910) kan betraktas som Elin Wägners stora rösträttsroman, kan man se *Dialogen fortsätter* som författarens kanske viktigaste roman då det gäller frågan om kvinnornas möjligheter att använda sin nyvunna rösträtt och nå en verklig politisk makt och ett större samhällsinflytande.

Huvudhandlingen i *Dialogen fortsätter* utspelar sig under ett politiskt turbulent år i början av 1930-talet. På det lokala och regionala planet tar en grupp kvinnor upp kampen mot landstingets manliga ledamöter och dessas planer på att omorganisera förlossningsvården. *Dialogen fortsätter* kan i denna samtidspolitiska kontext ses som en feministisk idé- och bildningsroman där särskilt två kvinnor står i centrum, Märta Cronberger respektive Stina Ek, som är de ledande personerna i romanens projekt att dels kritiskt granska patriarkatet och dels konstruera en feministisk utopi.¹ Den unga Märta Cronberger är romanens mest medvetna feminist och den som uttalar den skarpaste kritiken mot det patriarkala samhället, och även

1 Eva Heggstad har undersökt ett tema i svensk kvinnohistoria från Fredrika Bremer och ett sekel framåt: drömmen om en annan verklighet. Denna dröm gäller särskilt kvinnans plats i samhället och relationerna mellan kvinnor och män och gestaltningen av den innehåller såväl dystopiska verklighetsskildringar som utopiska visioner, där de senare ofta har en starkt samhällskritisk potential. Se *En bättre och lyckligare värld. Kvinnliga författares utopiska visioner 1850–1950*, Stockholm/Stehag 2003, s. 11–27. Bibi Jonsson har i *Den värld vi drömmer om. Utopin i Elin Wägners trettiotalromaner* [Diss. Lund], Lund 2001, visat hur utopin hos Wägner är förankrad i vardagen. Den innehåller ett samhällskritiskt drag samtidigt som den vill gestalta ett alternativt samhälle, bland annat med avseende på relationen mellan kvinnor och män.

den som tillsammans med konstnären Johan Hallind utvecklar romanens feministiska utopi. Stina Ek är en medelålders, frånskild tvåbarnsmor, som av yttre omständigheter kommer in som ersättare i riksdagen under en kortare period. Där kommer hon särskilt att engagera sig i freds- och kvinnofrågor och på romanens slutsidor håller hon ett mycket kontroversiellt tal där hon hårt kritiserar den så kallade fosterfördrivningslagen. Till skillnad från Märta genomgår Stina under romanens gång en utveckling mot att bli en alltmer medveten och stridbar feminist. Här spelar inte bara Märta och Johan Hallind rollen som hennes mentorer. Så gör även hennes son Torkel och dennes kamrater som är engagerade i den internationella freds rörelsen. En viktig roll i Stinas utveckling spelar också de patriarkala män hon möter, alltifrån exmaken till olika manliga politiker. En ytterligare faktor är hennes allt större kunskap om kvinnors villkor i samhället, inte minst om de socialt mindre privilegierade kvinnornas särskilda utsatthet, en kunskap där som det kommer att visa sig såväl genus som klass spelar in.

Syftet med denna artikel är att analysera den feministiska dialogicitetens olika dimensioner i *Dialogen fortsätter*, främst ur narratologiskt och tematiskt perspektiv. Analysen gäller främst hur romanens olika röster är gestaltade, vilken funktion de har, hur dialogen mellan dem är organiserad och vilken roll detta har för romanens tematik, eller annorlunda uttryckt, hur går romanen i dialog med männen och samhället? Analysen kommer att fokusera på en av nyckelscenerna i romanen, där dialogen mellan olika röster är särskilt utarbetad,² och avslutas med att det intertextuella förhållandet mellan Elin Wägners roman och Fredrika Bremers *Hertha* utreds. Analysen kommer också att visa hur romanen anknyter till en kvinnlig ironitradition samt hur den också anlägger ett intersektionellt perspektiv genom att föra samman frågan om genus med de om klass och etnicitet. Som Lars Elleström visat har den kvinnliga ironitraditionen i svensk litteratur Anna Maria Lenngren som en av sina viktigaste utgångspunkter. Det är en tradition som i hennes efterföljd erbjuder en ironisk läsarstrategi som främst är kopplad till en kritisk och distanserad framställning av samhällets konventioner då det gäller synen på kvinnligt och manligt. Ironin, eller den ironiska tolkningen, blir ett sätt att förhålla sig till de kontraster, motsägelser och dubbelheter i synen på manligt och kvinnligt som lyfts fram (Elleström 2005: 11–13, 50). Elleström tar upp flera litteraturforskare som analyserat kvinnliga författares användning av ironi. En av dessa är Nancy Walker som i en undersökning av samtida kvinnliga romanförfattare pekat på hur användandet av ironi hos dessa

2 Denna dialogiska berättarteknik är särskilt tydlig på ett par andra ställen i romanen. Det gäller domstolsscenen i det fjortonde kapitlet, där en kvinna står anklagad för fosterfördrivning, liksom diskussionen kring Johan Hallinds förslag till riksdagsmålning i det sextonde kapitlet.

härstammar ur en insikt om att jaget är socialt konstruerat och att ironi blir ett sätt att negera etablerade konventioner genom att lyfta fram deras motsägelsefulla och absurda drag. I detta resonemang ryms ett slags ursituation för en särskild typ av kvinnlig ironi, nämligen att tydliggöra könsskillnader liksom deras förankring i sociala konventioner som både kan kritiserats och förändras (Elleström 2005: 64–65). Linda Hutcheon är en annan litteraturforskare som behandlat kvinnliga författares användning av ironi och kopplat samman den med kvinnors marginaliserade position i samhället historiskt sett. Hutcheon har tolkat denna form av kvinnlig ironi som ett sätt att hantera och motverka etablerade hierarkier i samhället (Elleström 2005: 235). *Dialogen fortsätter* är som analysen kommer att visa också i hög grad en roman om samtidigheter (concurrances)³, det vill säga en roman som gestaltar samtida och konkurrerande röster och anspråk på makt och verklighetsbeskrivning. Det är i detta sammanhang som dess dialogiska karaktär, såväl berättartekniskt som tematiskt, spelar en sådan central roll.

Som Anna Bohlin påpekat i sin avhandling om hur det politiska fick en röst i ett par kvinnliga författarskap under 1920-talet har det svenska ordet rösträtt en dubbel betydelse: det syftar både på den politiska rätten att rösta i val och på möjligheten att göra sin röst hörd. Det handlar i det senare fallet om kvinnors möjlighet att lyfta fram sina erfarenheter och perspektiv i samhällsdebatten, men också om att de blir lyssnade till och respekterade, båda viktiga för att de ska kunna få politisk makt. Dessa förhållanden var också något som låg bakom mycket av arbetet och tankarna kring den kvinnliga medborgarskolan på Fogelstad och dess tidskrift *Tidevarvet*, där Elin Wägner tillhörde centralgestalterna. Särskilt kurserna på Fogelstad lyfte fram dialogen som metod och tränade de kvinnliga kursdeltagarna att bruka sina röster i dubbel bemärkelse (Bohlin 2008: 9–17, 28).⁴ *Dialogen fortsätter* är i hög grad en roman om just kvinnors erfarenheter, röster och politiska krav. Den gestaltar också ett brett spektrum av kvinnor från olika generationer och samhällsskikt och med skilda livsvillkor. Ulla Isaksson och Erik Hjalmar Linder har kallat den för Elin Wägners ”Tidevarvsroman” och

3 Gunlög Fur beskriver *samtidigheter* (concurrances) som en metod att analysera komplexa kulturmöten där olika maktstrukturer och makthierarkier uppmärksammas samtidigt med deras ofta inneboende motsägelser. En sådan analysmetod lyfter fram olika maktrelationer och deras konsekvenser utan att fastna i entydiga och låsta dikotomier mellan förtryckare och förtryckta. Fur resonerar främst kring kolonialt präglade kulturmöten, men metoden kan mer fördel även användas då maktrelationerna (också) inkluderar genus och klass liksom kombinationer av alla tre, såsom i *Dialogen fortsätter*. Se ”Concurrances as a methodology for discerning concurrent histories”, *Concurrent imaginaries, postcolonial worlds. Toward revised histories*, red. Brydon, D & Forsgren, P & Fur, G, Leiden/ Boston 2017, s 33-57.

4 Se även Isaksson & Linder 1980: 12, 69-79, *Elin Wägner 1922–1949. Dotter av moder jord*, Stockholm 1980, s 12, 69-79, samt Forsås-Scott 2009: 223–233. Elin Wägner har själv beskrivit kurserna på Fogelstad i ”Gruppens ande. På medborgarskolan vid Fogelstad” och i ”Komtemätta”, publicerade i *Tidevarvet* 1929 respektive 1930, omtryckta i Wägner 1999: 114–119, 133–135.

samtidigt pekat på hur den anknyter till flera dagsaktuella kvinnopolitiska frågor:

Den tecknar kvinnor som kunde vara framstigna ur Fogelstadkursen, den radar upp frågor som år ut och år in sysselsatte Ada [Nilsson], Andrea [Andreen] och Kerstin [Hesselgren]: moderskapsstöd (för att göra kvinnor oberoende), förlossningsvård på kvinnors villkor, reformering av lösdrivarlagen (så att även män fick skuld för prostitutionen) reform av kapitel fjorton i strafflagen (fosterfördrivning) – i Tidevarvet talade man om frivilligt moderskap (Isaksson & Linder 1980: 126).

Romanens tematik hör även samman med en vidare samtida politisk kontext. Som historikern Kjell Östberg visat var ifrågasättandet av såväl den kvinnliga rösträtten som av kvinnliga politiker, till och med av kvinnors förmåga att överhuvudtaget tänka eller engagera sig politiskt, starkt under hela mellankrigstiden. Han har även kartlagt en rad manliga strategier som användes för att utestänga kvinnor från politiken med syftet att bevara det manliga maktmonopolet (Östberg 1997: 9 ff, 77–91). Elin Wägner tillhörde, som Östberg påpekat, de inom kvinnorörelsen som oroade sig över utvecklingen och som arbetade för att öka kvinnornas inflytande i samhället (Östberg 1997: 11 f). Hon var dock långtifrån ensam om detta. Bilden av kvinnor som politiskt ointresserade eller okunniga utsattes kontinuerligt för kritik av kvinnor från hela det politiska fältet. Det var också fallet med de olika utestängningsmekanismer manliga politiker använde mot kvinnorna. Tvärpolitiska aktioner kvinnor emellan förekom ofta och i dessa samarbetade en rad olika kvinnoorganisationer (Östberg 1997: 93 ff). Östberg beskriver hur en kvinnlig motoffentlighet steg för steg växte fram och hur denna successivt flyttade fram sina positioner på det politiska fältet (Östberg 1997: 161–205). Ett av de främsta tecknen på detta var att frågor som tidigare främst betraktats som kvinnofrågor, såsom familjepolitik och socialpolitik, efterhand blev centrala frågor också i den allmänna politiska diskussionen (Östberg 1997: 97). Även detaljer i Elin Wagners *Dialogen fortsätter* kan relateras till denna politiska kontext. Det gäller till exempel det lite komplicerade förhållandet inom kvinnorörelsen mellan arbetarklassens kvinnor och medel- och överklassens. Det gäller också exemplet med kvinnan som kommer in i riksdagen som ersättare sedan den manlige ledamoten som egentligen blivit vald avlidit mitt under mandatperioden (Östberg 1997: 13, 91).

Dialogen fortsätter väckte mycket olika reaktioner bland kritikerna, vilket kan relateras till den kvinnopolitiska samtidskontexten. Som Gunilla Domellöf visat var det just romanens tydliga samtidskoppling som slog an bland såväl kvinnliga som manliga kritiker på vänsterkanten, medan ledande kritiker i den borgerliga pressen såsom Fredrik Böök, Anders Österling, Olle Holmberg och Holger Ahlenius var mer distanserade och beklagade att Elin Wägner återvänt till att använda romangenren för samhällsdebatt. Flera av

dem ifrågasatte också relevansen av feminism överhuvudtaget efter det att rösträtten hade införts (Domellöf 2001: 76–92), en hållning som gick rakt emot ett av romanens mest dominerande teman, nämligen kvinnors brist på reell politisk makt trots rösträtten. Den skarpaste kritiken mot romanens feminism kom från Holger Ahlenius, som bland annat skrev:

Finns det verkligen i nådens år 1932 vettigt folk, för vilket detta är en problemställning? Och finns det av alla uppkonstruerade motsättningar här i världen – och de är legio, ity de äro många – någon som är så falsk och omöjlig, så onaturlig och skev, så blottad på all reson, så rent ut sagt idiotisk som den mellan man och kvinna? (Domellöf 2001: 81)

Som huvudredaktör för *Valda skrifter*, som utgavs efter Elin Wägners död, valde också Holger Ahlenius att inte inkludera *Dialogen fortsätter*.

I sin grundläggande biografi om Elin Wägner pekade Ulla Isaksson och Erik Hjalmar Linder på bredden vad gäller röster och perspektiv i *Dialogen fortsätter* och romanens dialogiska karaktär har även betonats av senare forskare som Gunilla Domellöf och Helena Forsås-Scott. Den senare har särskilt lyft fram hur kvinnornas olika röster inte bara kommer fram genom direkt dialog utan även genom fritt indirekt tal och genom de olika intertexter som aktualiseras (Isaksson & Linder 1980: 132 ff, Domellöf 2001: 217–221, Forsås-Scott 2009: 286–287). Någon mer detaljerad berättarteknisk studie av romanen har dock inte gjorts, ej heller har den intertextuella relationen till Bremers *Hertha* analyserats tidigare.

Intimt förbunden med romanens strävan att göra kvinnors röster hörda finns också en vilja att gå i dialog med männen, som i romanen framställs som samhällets verkliga makthavare och vars politiska beslut har stora konsekvenser för kvinnorna. Båda dessa sidor av *Dialogen fortsätter* är delar av ett politiskt projekt som har en uttalad feministisk idégrund och som går ut på att bryta männens maktmonopol i samhället. Målet är att skapa ett samhälle som i större utsträckning än hittills också formas efter kvinnors särskilda erfarenheter och behov. I romanen finns en grundläggande konflikt mellan denna kvinnliga strävan efter dialog med männen och männens kamp att behålla sitt maktmonopol, det vill säga att bevara ett samhälle där endast männens röster hörs och räknas. Detta gäller dock *inte* alla män i romanen – som så ofta hos Elin Wägner finns det även här exempel på män som kan tänka i nya och annorlunda banor än de traditionellt patriarkala, män som är öppna för såväl feministiska som pacifistiska idéer.⁵

5 Som Isaksson & Linder 1980: 64–66 och 125, påpekat är *Dialogen fortsätter* en roman där Elin Wägners feminism är tydligare än på länge och där dess koppling till fredsfrågan samtidigt understryks, en tematik som också den lyftes fram i *Tidevarvet*.

Frågan huruvida det förekommer en särskild form av feministisk narratologi, omfattar både frågan om kvinnliga författare har utvecklat egna berättartekniker och om dessa i så fall fordrar särskilda narratologiska analysmetoder. Som Ruth E. Page konstaterar har den varit livligt debatterad alltsedan Susan S. Lanser publicerade artikeln "Toward a feminist narratology" 1986 (Page 2006: 4). Page menar att det inte går att ge något generellt svar på den frågan, därför att feministisk narratologi är något som skiftar beroende på text och kontext.⁶ Trots de olika positioner som finns inom detta fält, så är frågan om hur röst är gestaltad liksom frågan om vilken auktoritet författaren, eller kanske snarare berättaren, gör anspråk på centrala inom feministisk narratologi Page 2006: 3–4). Som Marianne Cave påpekat finns det redan hos Lanser en tydlig anknytning till Michail Bachtins teori om heteroglossia och dialogicitet som ett sätt att knyta samman feminism och narratologi, en metod som fått en rad efterföljare (Cave 1992: 118). Ett annat skäl till att Bachtins dialogicitetsteori kommit att användas inom feministisk narratologi, är att det är en teori med vars hjälp gränserna mellan 'privat' och 'offentligt' språk kan rubbas. I förordet till *Feminism, Bakhtin and the dialogic* skriver Dale M. Bauer och Susan J. McKinstry: "A feminist dialogics would bring these two languages together in dialogue [...]Dialogism, Bakhtin's theory about encountering otherness through the potential of dialogue, is central to a feminist practice because it invites new possibilities of activism and change" (Dale & McKinstry 1991: 2). De betonar också att feministisk narratologi måste anlägga ett intersektionellt perspektiv, det vill säga att förutom genus också analysera vilken roll klass och etnicitet spelar, för att kunna undersöka de många olika former kvinnors röster kan ta:

Resistance is not always voiced in authoritative or public ways; what is crucial to a feminist dialogics is the idea that resistance can begin as private when women negotiate, manipulate, and often subvert systems of domination they encounter. Both private and public discourses are means of cultural resistance and intervention (Dale & McKinstry 1991: 3).

En feministisk narratologi måste också, poängterar de, förutom att analysera texters mångröstade dialogicitet även betona maktperspektivet (Dale & McKinstry 1991: 4). Maktperspektivet lyfts även fram av Diane Price Herndl och Josephine Donovan, som liksom en rad feministiska forskare understryker att kvinnor traditionellt sett tenderar att bli placerade utanför samhället (som knutna till hem och privatliv) och dess officiella språk. Det är en av orsakerna påpekar de till att just romangenren historiskt sett varit ett viktigt medium för kvinnor att föra ut sina röster i samhället och offentligheten. Inte minst har detta skett genom att särskilt de kvinnliga författarna satt hem och familjeliv i centrum och gestaltat dem på ett språk

⁶ Se särskilt kapitel 2, "The question of gender and form" och kapitel 3, "The question of gender and context".

som varit förankrat i vardagen (Dale & McKinstry 1991: 7–24, 85–94). Det är detta litteraturhistoriska förhållande som Bakhtin kallat ”the familiar zone of contact”. I svensk litteratur skedde detta särskilt tydligt då Fredrika Bremer på 1830-talet etablerade familjeromanen som genre för samhällsskildring och feministisk debatt.⁷

Det finns ett par aspekter av det bachtinska dialogicitetsbegreppet som är särskilt viktiga för den följande analysen av Elin Wägners *Dialogen fortsätter*. En av dessa är att romanens mångfald av röster och ord alltid är förankrade i en social och historisk kontext (Bakhtin 1981: 262–263, 326). En annan att romanens röster och ord är riktade mot ett tänkt svar, eller i sig själva ett svar på någon annans röst eller ord: ”The word in living conversation is directly, blatantly, oriented toward a future answer word: it provokes an answer, anticipates it and structures itself in the answer’s direction” (Bakhtin 1981: 280). En ytterligare viktig aspekt är att dialogicitet, för att realiseras fullt ut, kräver ett aktivt lyssnande, något som gäller såväl förhållandet mellan romankaraktärer som mellan text och läsare:

Responsive understanding is a fundamental force, one that participates in the formulation of discourse, and it is moreover an *active* understanding, one that discourse senses as resistance or support enriching the discourse (Bakhtin 1981: 280–281).

Ordet i en roman är heller aldrig ’rent’, det vill säga fullt ut någon enskild individs. I stället är varje ord och röst också fyllda av andras ord och intentioner (Bakhtin 1981: 293–294). Dialogicitet i en roman är till slut något som gestaltas genom flera samverkande faktorer: främst i spänningen mellan olika ord och röster och det dessa är riktade mot, men också genom sådant som genreblandningar och genom användandet av motton (Bakhtin 1981: 315–323).

Denna form av dialogicitet är något som i hög grad präglar Elin Wägners romaner, inte minst hennes så kallade smålandsromaner där *Åsa-Hanna* (1918) är ett mycket belysande exempel. I denna iscensätts en rad olika röster och livshållningar runt romanens kvinnliga huvudperson utan att dessa utmynnar i någon form av syntes eller lösning, vilket också kan avläsas på romanens genreplan, där den kristna provningsromanens mönster ideligen vävs samman med melodramens utan att någon av genrerna fullt ut realiseras, vilket blir särskilt tydligt i romanens slut. Här finns också en rad motton som aktualiserar en rad intertexter, främst bibliska, och Elin Wägners roman går också i intertextuell dialog med exempelvis Esaias Tegnér’s *Frithiofs saga* och Selma Lagerlöfs *Jerusalem* (Forsgren 2009: 46–100). Liknande mönster vad gäller användandet av genrer och intertexter går

⁷ Se särskilt Birgitta Holm, Fredrika Bremer och den borgerliga romanens födelse, Stockholm 1981.

att finna i de övriga smålandsromanerna. Bland exemplen kan nämnas *Den namnlösa* (1922) och *Silverforsen* (1924), som på olika sätt aktualiserar Fredrika Bremers författarskap (Forsgren 2009: 138–144, 176–178).

Mötet med landstingspolitikerna

Romanens femte kapitel (s. 63–96) gestaltar hur ett kvinnligt subjekt, både som enskild individ och som grupp, stiger fram som ett *politiskt subjekt* som ställer krav och som utmanar och rubbar ett manligt maktmonopol. Just den kvinnliga politiska röstens problematik var som Anna Bohlin visat något Elin Wägner tematiserat redan i en tidigare roman som *Silverforsen* som utkom 1924, det vill säga kort efter den kvinnliga rösträttens införande (Bohlin 2008: 61–161) och det var som påpekats ovan också en central problematik i Fogelstadskretsen liksom inom en rad kvinnliga politiska grupper i samtiden.

Berättaren inleder kapitlet med ett slags analys av maktförhållanden mellan kvinnor och män, där berättaren också positionerar sig själv genom den ironiskt distanserade tonen:

Åtta kvinnor sutto och väntade på företräde hos fyra män. Väntrummet var kärlekslöst som sådana äro mest, ty endast de personer vilka själva låta vänta på sig få ordna väntrum. Fönstren voro stora och kala och möblerna hårda, ägnade att göra de väntande mjuka. Ingenting fanns där heller att vila ögonen på utom en rad porträtt av landshövdingar.⁸

Här är den manliga makten visuellt närvarande genom porträtten av landshövdingarna, men den är också närvarande som röst, då ljud från de sammanträdande männen bakom de lyckta dörrarna tränger ut i till kvinnorna: ”Man hörde oavbrutet sorlet av deras överläggningar ända ut i väntrummet, de skrattade också ibland, så man kunde förstå att de hade mycket roligt, såsom politiska motståndare kunna ha inom slutna dörrar mellan valen.” (s. 63–64) Här betonar berättaren, åter med ironin som grepp, den gemenskap mellan män som själva maktinnehavet ger dem och mot detta ställs relationerna mellan kvinnorna i väntrummet där inledningsvis en viss splittring och osäkerhet råder. Detta markeras på två sätt. För det första genom att den enda arbetarkvinnan i gruppen, textilarbeterskan Anna Nöjd, till att börja med markerar distans till de övriga kvinnorna. Hennes klassmässiga positionering gentemot dessa ges en viss ironisk belysning genom berättarens röst: ”Hon visste att borgerlighet kan vara lika smittsamt som lungsot och en lika ödesdiger sjukdom att få.” (s. 63) För det andra sker det genom att berättaren markerar att en av kvinnorna, den radikala feministen Märta Cronberger, uppträder annorlunda. I stället för att viska som de talar hon i ”vanlig ton” och blir uppmanad att dämpa den ”för att

8 Wägner (1932): 63. Sidhänvisningarna kommer fortsättningsvis att ske löpande i texten.

hon inte skulle störa herrarna på andra sidan dörren” (s. 63). Att Märta positionerar sig gentemot de andra kvinnorna tydliggör att hennes röst är den som redan från början intar den klaraste feministiska hållningen i romanen och som mer än någon annan tar avstånd från samhällets patriarkala normer. Det är även den röst som tillsammans med Stina Eks ligger närmast berättarens egen. Dessa korta exempel visar också på berättarens rörlighet och att dennas position inte ligger fast. Det framgår särskilt tydligt i det att berättarens ironi kan drabba både kvinnor och män. På så sätt tydliggörs spänningar såväl mellan dem som inom respektive grupp.

Innan kvinnornas möte med landstingspolitikerna äger rum ligger fokus i texten på kvinnornas relationer och dialog med varandra, en dialog där olika förhållningssätt aktualiseras. Kvinnogruppen framträder till att börja med som en kollektiv röst, förmedlad via berättaren genom fritt indirekt tal: ”Tänk om anslaget bleve nedprutat eftersom tiderna var så dåliga, vem skulle då få lida för det, och hur skulle man fördela det man fick?” (s. 64). Samtidigt som kvinnornas oro på detta sätt kommer till uttryck, utsätts de för Märta Cronbergers kritiskt granskande blick. Med Märta som fokalisator lämnar berättaren här plats för Märtas tankar om de församlade kvinnornas brister, inte minst vad gäller politisk erfarenhet (s. 64–66). Perspektivet förflyttas kort därefter över till männen inne i sammanträdesrummet och övergången markeras i ett stycke som understryker den stora skillnaden mellan kvinnors och mäns villkor: ”I väntrummet fanns en klocka som med oändlig möda släpade sina visare runt. I det inre rummet fanns också en klocka men dess visare snurrade på med en väldig fart. Kuriöst nog slog båda klockorna dock sex på samma gång.” (s. 66) Männen framställs visserligen som olika socialt och politiskt, men i relation till den självutnämnda kvinnokommitté som förvånat dem genom att föreslå samarbete i förlossningsfrågan gör de gemensam front, något berättaren understryker:

de [hade] ändå en slags broderlig likhet, ty de utgjorde en liten avdelning av den mandatmakt som alltjämt är den största synliga makten i världen. De konstaterade det inte just nu, men deras verksamhet skulle inte ha varit dem så självklar, om de inte vilat i det trygga medvetandet att hundratusen andra små avdelningar arbetade samtidigt med den”(s. 67).

På detta följer en längre analys av patriarkatet som berättaren gör där det nationella perspektivet successivt blir globalt samtidigt som patriarkat och kolonialism vävs samman. En förbindelselänk mellan dem är krig (s. 67–70). Det postkoloniala perspektiv⁹ berättaren här ger uttryck för aktualiseras

9 Termen postkolonial används här i den betydelse bland andra Elleke Boehmer givit den, det vill säga *inte* som ett epokalt begrepp utan om en samlingsterm för all erfarenhet av och kritiskt reflekterande över kolonialism. Se Elleke Boehmer, *Colonial and postcolonial literature*, Oxford 2005, s. 3.

även av Märta Cronberger vid flera tillfällen i romanen.¹⁰ Så sker även med pacifismen, både genom henne och genom flera andra av romangestalterna. Medan berättaren, bland annat genom att använda Märta som fokalisator, tidigare ställt kvinnorna i delvis kritisk belysning, har kritiken mot männen och patriarkatet i detta avsnitt getts en mer universell karaktär. Analysen av patriarkatet belyser såväl dess globala makt som dess inneboende motsägelsefullhet och destruktivitet: ”Men denna mandatmakt var icke så allenarådande och fullkomlig som den syns, ty den var söndrad inom sig själv” (s. 68). Patriarkatets motsägelsefullhet understryks ytterligare genom det postkoloniala perspektiv som läggs till genusperspektivet: ”Här sutto regeringskunniga och brydde sina huvuden över förslag till konstitution åt ett efterblivet och opålitligt kolonialfolk som skulle droppvis vänjas vid självstyre, sedan man först vant det av därmed under hundra år” (s. 69). Berättarens ironiska ord blir här dubbelröstade. Ett uttryck som ”ett efterblivet och opålitligt kolonialfolk” tydliggör en patriarkal röst med stark kolonial färgning samtidigt som det kritiska perspektivet framkommer i meningens avslutande bisats. Berättarens analys av patriarkatet utmynnar i en bild av det moderna industrisamhället med dess ekonomiska konkurrens mellan länder som ett slags potentiellt krigstillstånd där även vetenskapen hotar att bli en destruktiv kraft med dess förmåga att utveckla alltmer sofistikerade förstörelsevapen och med drömmar att kunna ”åstadkomma liv på kemisk väg” (s. 70). Paradoxalt nog tycks det vara just i denna destruktivitet som kvinnornas hopp står att finna: ”Allt detta vållade de förmyndade mycket lidande, men samtidigt var det deras enda hopp” (s. 70). Den underliggande tanken tycks vara att patriarkatet i sin destruktivitet bär på sin egen undergång. Det som berättaren i denna del av kapitlet ger uttryck för är en feministisk civilisationskritik som senare i författarskapet skulle kulminera i verk som debattboken *Väckarklocka* (1941) och i den sista romanen, *Vinden vände bladen* (1947). Den ironiska berättartonen bibehålls då perspektivet på nytt flyttas över till de fyra landstingsmännen. Den framträder inte minst i de två sista meningarna i följande citat:

10 Så sker i ett samtal Märta har med en svensk kvinna som skall återvända till Indien för att arbeta och där hon kommer att få ”bära en tagelskjorta för västerlänningarnas synder” (s. 369). Indien stod tillsammans med Irland i fokus för den anti-koloniala debatten internationellt under början av 1900-talet. Se Elleke Boehmer, *Empire, the national and postcolonial 1890-1920*, Oxford 2002, s. 1–33. Under samtalet aktualiseras Gandhi och genom honom kommer Indien också att bli en modell för hur motståndet mot kolonialism och patriarkat kan drivas. Som Birgitta Wistrand utrett så blev Gandhi vid sidan om kväkarna en viktig inspirationskälla för den radikalpacifism Elin Wägner utvecklade under mellankrigstiden och den icke-våldsmetod Gandhi tillämpade i Indien självständighetskamp såg hon som en möjlig väg att skapa fred i Europa. Wägners betoning av dialogen som kunskapsmetod och samhällsideal hade även det en av sina förebilder hos Gandhi. Se *Elin Wägner i 1920-talet. Rörelseintellektuell och internationalist* (diss. Uppsala), Skrifter utgivna av Litteraturvetenskapliga institutionen vid Uppsala universitet 42, Uppsala 2006, s. 13, 18, 131–142.

I dessa bestyr, dessa mödor och lekar deltog nu riksdagsman Andersson, förtroendeman Jansson, greve Moll och landstingsdirektören. De rörde sig visserligen bara inom ett litet område men i gengäld voro de tämligen allsmäktiga därinom. I dag till exempel rensade de upp själva livets källa. Det var krönet på den omvårdnad de ägnat invånarna i sitt mandatområde. (s. 70)

Innan själva mötet mellan kvinnorna och männen äger rum finns det ett kortare parti som på nytt fokuserar kvinnorna och deras väntan. Ett par av kvinnorna, särskilt en som är barnmorska, uttrycker tacksamhet mot att männen överhuvudtaget vill ta emot dem, något som berättaren kritiserar genom att ironiskt beskriva kvinnan och genom att en av romanens kvinnliga huvudpersoner, Stina Ek, ifrågasätter barnmorskans åsikt med orden ”Varför ska vi vara tacksamma?” (s. 71) Här uppstår en gemenskap mellan Stina Ek och Märta Cronberger och i ett kort dialogavsnitt vidareutvecklar de den feministiska kritik av patriarkatet som berättaren utvecklat tidigare:

Märta såg genast att en alldeles oväntad människa kom fram ur sin mörkbruna, hemsydd hamn [syftar på Stina Eks hemvävda kläder och lantliga framtoning]. Hon älskade sådana oväntade och förbryllande uppenbarelser och flyttade genast bort till den tomma stolen bredvid fru Ek.

- Tala om vad ni tänkte på?

- Å bara på att pojkar gärna tar på sig ett nummer i meccano,¹¹ sade hon.

- Är förlossningsvården förvaltningsutskottets nya nummer i meccano?

- Ja, jag trodde det. (s. 71–72)

Huvuddelen av kapitlet ägnas själva mötet mellan kvinnokommittén och de fyra landstingspolitikerna. Huvudtendensen i detta avsnitt är att kvinnorna, som provoceras av männens förslag att rationalisera förlossningsvården, får allt starkare och kritiskt ifrågasättande röster, något som kulminerar med att de slutligen talar med *en* gemensam röst. Männen å sin sida utvecklas åt motsatt håll, till att bli alltmer osäkra och splittrade. I slutet av mötet står ordföranden, riksdagsman Andersson, helt ensam och talar utan gehör från någon sedan han också övergivits av sina manliga politikerkollegor. Konflikten mellan männen och kvinnorna gäller som sagt hur förlossningsvården skall organiseras och mot männens rationella, av vetenskapen understödda syn på behovet av centralisering ställs kvinnornas erfarenhetsbaserade syn som ställer närhet och kvinnoperspektiv i centrum. Mötet blir en framgång för kvinnorna på så sätt att de lyckas göra sina röster hörda och även påverkar den fortsatta diskussionen av ämnet. Genom dialogen med männen här har de lyckats rubba männens tolkningsföreträdare och makt-

11 Meccano var en vanlig pojkleksak, bestående av ett slags byggsatser. I romanens kontext syftar den på den mekanisering som utmärker det patriarkala samhället och som Elin Wägner var starkt kritisk mot.

monopol. Mötet får också ett efterspel, då riksdagsman Andersson dör strax efteråt och Stina Ek tar hans plats som ersättare. Hans död tolkas symboliskt i texten som att en gammal, numera passerad liberal syn på samhället går i graven för att lämna plats för något nytt. Som nämnts ovan var det vanligen så att de få kvinnor som verkligen invaldes i riksdagen ofta just kom in som ersättare och inte genom ordinarie val.

Romanens gestaltning av mötet mellan kvinnokommittén och landstingspolitikerna är ett av de kapitel i *Dialogen fortsätter* där dialogiciteten drivits längst. Resultatet är ett slags kör av både samstämmiga och stridande röster där deras position och karaktär också skiftar under mötets gång. De olika personernas röster kommer dels till tals genom direkt dialog, dels genom att berättaren återger deras inre tankar och en ständig växling mellan dessa två berättarmetoder sker genomgående. Berättaren har tillgång till de flesta av personernas inre, men det är tre personer som särskilt lyfts fram. För det första riksdagsman Andersson, som är något av ett språkrör för männen och den av dem som utan jämförelse talar mest. För det andra är det Märta Cronberger och Stina Ek, romanens två kvinnliga huvudpersoner, som tillhör två olika generationer men som också står för två olika feministiska hållningar.

Konfrontationen mellan kvinnorna och männen inleds med att arbetarkvinnan Anna Nöjd på eget initiativ öppnar dörren och därigenom ger kvinnorna tillträde till mannens sammanträdesrum. Detta uppfattas visserligen som ett ”etiketsbrott” (s. 72) från kvinnornas sida, men det påverkar inte mannens självförtroende eller deras föreställningar om kvinnornas tacksamhet över deras förslag till omorganisering av förlossningsvården. Att så är fallet markeras genom berättarens ironiska beskrivning av ordförandens röst:

Ordföranden hade en underbar förmåga att nyansera sin röst. Den som han använde för damer i kommittéer var på en gång nådig och beskyddande och kryddades med en nypa galanteri och en knivsudd ironi. (s. 73)

Men det är just när han ”med sin parlamentariska röst, som gjorde allting oemotsägligt” (s. 74) börjar föredra sin plan för omorganisation som kvinnorna blir provocerade till att komma med kritiska invändningar och kommentarer. Mot Anderssons föredragande politikerröst ställs olika kvinnors motröster som gör att hans tal utsätts för ideliga avbrott, något som särskilt tydligt markeras i texten (s. 74–76). Detta moment kulminerar med att en av kvinnorna bryskt avbryter hans tal, varvid en animerad dialog mellan honom och kvinnorna tar vid. Denna betraktas lite på avstånd av Märta Cronberger, en distans som också markeras av att hon för anteckningar över vad som sägs på mötet. För Märta är vad som händer i rummet bara en del av en mycket större och sedan länge pågående dialog mellan män och kvinnor. Det är en dialog som enligt Märtas sätt att se länge präglats av stort avstånd och brist på förståelse mellan könen.

Hon betraktade, från det avstånd där det alltid var hennes lott att vara, dessa kärande och svarande i en evighetslång process.

Ack, ack, en dialog mellan dem har pågått sedan världens begynnelse och ändå känner de varann inte bättre än att en fullt följdriktigt replik från den ena parten försätter den andra i en sådan enorm förvåning.

Det här är ju gamla gifta män och kvinnor, och de borde inte ha några hemligheter för varann. Men ändå har de låtit totalt överrumpla sig. Ja, sannerligen här ser män och kvinnor på varandra lika obehagligt överraskade som två rekognosceringspatruller, vilka oväntat fått kännning med fienden. (s. 77–78)

Märtas konstaterande om förhållandet mellan kvinnor och män ska ses i relation till ett av romanens viktigaste teman, nämligen att dialog mellan dem är helt nödvändig för en samhällsutveckling där kvinnorna också ges inflytande. Det kommer särskilt tydligt till uttryck på romanens slutsidor, där Stina Ek håller sitt tal i riksdagen, och dess betydelse markeras också redan av romanens titel.

Medan kvinnornas röster blir allt starkare och djärvare under mötets gång, genomgår ordförandens röst en motsatt förändring i takt med att kvinnornas kritiska kommentarer och frågor haglar över honom. När dialogen med kvinnorna blir alltmer upprörd och kulminerar med att en av dem demonstrativt river sönder själva utredningen av förlossningsvården, förändras hans röst på ett sätt som visar att han är på väg att förlora kontrollen över situationen:

Ordföranden lade bort sin parlamentariska röst och fram kom en dialekt från längst försvunna dar. [---]

Om ente det här förslage e te pass, så ente vet ja hur de ska va för å va fruntimmera te lags – något som han dock uppenbarligen visste.

Han var alldeles blodröd i ansiktet, torkade svetten ur pannan och andades tungt. (s. 80–81)

Även landstingsdirektören påverkas och den självsäkra attityd männen intog i mötets början kommer alltmer att rubbas:

Ond och svettig och under tysta förbannelser sökte landstingsdirektören i sitt sakkunnighetsutlåtande efter svar på dessa frågor. Utlåtandet var ett koncentrat som han själv gjort av många, många andra utlåtanden av in- och utländska auktoriteter, men ändå hittade han ej svar på allt som fruntimmerna frågade efter. (s. 79)

Efter mötet, då han tror sig vara ensam, men i själva verket betraktas av Märta, utbrister han: ”Det ska fan samarbeta med kvinnorna i befolkningsfrågan” (s. 88).

Mötet med landstingspolitikerna frigör särskilt Stina Eks politiska röst och vid mötets slut håller hon ett litet tal där hon gör sig till förespråkare för hela kvinnogruppen. Enigheten mellan kvinnorna markeras genom deras instämmande röster, med den markeras också genom en episod mellan

arbetarkvinnan Anna Nöjd och en av landstingspolitikerna, förtroendeman Jansson. Han anklagar henne för att svika klassolidariteten då hon gör gemensam sak med 'borgarkvinnorna', en anklagelse som inte får henne att ändra sig. Liknande tankar har ordföranden om Stina Ek, då hon talar för kvinnornas syn på förlossningsvården. Han tycker att hon sviker det politiska förtroende han tidigare visat henne genom att föra fram henne som sin ersättare till riksdagen. För hans del slutar mötet i kluvenhet och förvirring. In i det sista håller han visserligen fortfarande fast vid männens ursprungliga förslag och avvisar kvinnornas synpunkter, men i sitt inre hör han deras röster och påverkas trots sitt motstånd av deras synpunkter (s. 85ff.). Då kvinnorna oväntat får stöd för sina synpunkter av de andra männen, kommer hela hans tillvaro i gungning: "Ordföranden svalde. Hans hjärna arbetade, men den var yr, rummet dansade för honom, han visste varken ut eller in" (s. 87).

Kapitlet avslutas med en dialog mellan kvinnorna om vad som hänt vid mötet och den vidare innebörden av deras agerande. Samtalet kretsar till att börja med kring frågan "om de hade segrat eller inte" (s. 88), men genom Märta Cronberger kommer diskussionen att vidgas mot större perspektiv. Märta är den som även här tydligast uttrycket en radikal feministisk hållning. Det kommer bland annat till uttryck då hon anklagar de andra kvinnorna för att inte vara tillräckligt kvinnopolitiskt medvetna och för att ha saknat mod att ställa större krav för kvinnornas del. Då det står klart att Stina fått en plats i riksdagen, börjar Märta också genast att ta upp de kvinnopolitiska frågor hon anser att Stina skall driva där, något som får Stina att i sin tur markera sin självständighet. Hon gör då bland annat tydligt att hon inte delar Märtas syn på att mödrar bör göras helt ekonomiskt självständiga visavi männen och hävdar tvärt emot Märta att båda föräldrarna behövs.

Samtalet mellan kvinnorna avslutas med att Märta aktualiserar kvinnornas bortglömda historia. Hon är själv involverad i ett internationellt projekt ägnat att lyfta fram kvinnornas borttränga röster från historien och nu använder hon sina kunskaper därifrån för att också medvetandegöra de församlade kvinnorna om den. Hon berättar om Hypatia, drottningen av Palmyra, och om S:ta Hildegard. Hennes berättande har en emancipatorisk effekt på de andra och utmynnar i en upplevelse av stark gemenskap mellan kvinnorna liksom av styrka:

Barnmorskan glömde sin skräck för professorer och läkare, fru Cronberger sin skräck för teologie doktorerna Cronberger och Paulus, fru Ingberg sitt förlossningshem och sin vördnad för riksdagen, Anna Nöjd sin klassmedvetenhet och Stina Ek sin rädsla för riksdagen.

Alla hade lämnat sin vanliga tillvaro och sina särdrag och flöto ut som en enda gruppssjäl mot Märta, som en kort stund var så stimulerad därav, att hon kom ihåg namn i hundratals och detaljer som hon totalt glömt under de år som förlutit sedan hon jobbat med kvinnans historia. (s. 94)

Citatet ovan kan läsas som en metakommentar till romanen och det kan också kopplas samman med Elin Wägners kvinnopolitiska arbete på Fogelstads medborgarskola och i tidskriften *Tidevarvet*. Redan tidigare i kapitlet finns en vink om detta kvinnohistoriska och kvinnopolitiska perspektiv. När kvinnorna går in till männen i sammanträdesrummet lämnar de kvar en ung kvinna, Svarta Sara, i väntrummet där hon under tiden läser Fredrika Bremers *Hertha*. Då romanen utkom 1856 uppfattades den som mycket djärv i sin kvinnopolitiska hållning och den kom att bli en viktig utgångspunkt för en rad kvinnliga emancipationsromaner i svensk litteratur. Vilken intertextuell roll denna spelar i *Dialogen fortsätter* ska analyseras i nästa avsnitt.

Dialogen fortsätter och Bremers Hertha

Att Elin Wägner både som romanförfattare och som feministisk samhällsdebattör anknyter till Fredrika Bremer, har påpekats av en rad forskare. Sarah Death, som utfört en systematisk jämförelse mellan de två författarna, bland annat utifrån teman som familj, äktenskap och utbildning, har pekat på den nära relationen mellan dem inom en svensk kvinnolitterär tradition (Death 1985: 2). Som kritiker skrev Wägner om en rad nyutgåvor av Bremers verk där hon särskilt lyfte fram Bremers feminism och kamp för kvinnors rättigheter (Death 1985: 479). Under 1930- och 40-talen fördjupades hennes bild av Bremer då hon upptäckte de många sambanden mellan dem i frågor som fred, religion och kvinnornas särskilda uppgifter i samhället (Death 1985: 483). Då Elin Wägner gick bort 1949 efterlämnade hon en minnesteckning över Fredrika Bremer som hon skrev för Svenska Akademiens räkning.

Inflytandet från Fredrika Bremer märks tydligt i *Den namnlösa* (1922) och *Silverforsen* (1924), två romaner i den genre Fredrika Bremer etablerat i svensk litteratur ett sekel tidigare, nämligen familjeromanen. I *Den namnlösa* använder sig Wägner av en metod som hennes föregångare använt redan i debutromanen *Famillien H****, den förtrogna tjänarinnan eller husmamsellen som berättare. Det är som flera forskare påpekat denna gestalt som ger berättandet auktoritet och legitimering hos Bremer.¹² Jämför man Bremers husmamsell med motsvarande gestalt i Wägners roman, kan man konstatera att hennes roll på en gång är mera fri, hennes liv är inte på samma sätt som hos Bremer bunden till huset och familjen, och problematisk därför att hennes relationer till familjens medlemmar är mycket konfliktfyllda och hennes tolkningar av vad som sker också osäkra. I den andra romanen, *Silverforsen*, tar Wägner upp syskonmotivet, det vill säga berättelsen om en syster och bror som lever samman under äktenskapsliknande former, ett motiv som direkt anknyter till Bremers roman *Syskonlif* (1848). Bremers

12 Se exempelvis Arping 2002: 39–54.

roman är en feministisk samhällsutopi om samarbete inte bara mellan könen utan också mellan klasser. En sådan samhällsutopi saknas i Wägners roman, där konflikterna mellan klasser och än mer mellan kvinnor och män är själva drivkraften i handlingen. Syskonparet är också annorlunda framställt hos Wägner, därför att den kvinnliga huvudpersonen, med det symboliska namnet Virginie, både framställs som ett slags ideal samhällsmoder och som en kvinna som åtrår män sexuellt Forsgren 2009: 138–144, 176–178).

Det är som Sarah Death påpekat framför allt två teman hos Fredrika Bremer som Elin Wägner an knyter till och som också är centrala i *Dialogen fortsätter*. Det första gäller kritiken av de begränsningar av kvinnors rättigheter och möjligheter det patriarkala samhället innebär, det andra idén att samhällets problem endast kan lösas om kvinnorna och deras erfarenheter får påverka samhällsutvecklingen (Death 1985: 485). Utöver dessa finns det ytterligare teman och anknytningspunkter mellan Wägners roman och Bremers *Hertha*. Märta Cronbergers kvinnohistoriska projekt an knyter till det utbildningsprogram för flickor som presenteras i *Hertha* och diskussionen om kvinnliga präster finns föregripen redan i Bremers roman. Båda romanerna argumenterar för en socialt medveten familjepolitik och för nödvändigheten att samhället visar omsorg om ogifta mödrar och i båda ironiseras det över att männen tycks vara mer intresserade av krig och rustningsfrågor än av kvinnornas situation i samhället. Polariseringen mellan patriarkala män och progressiva har romanerna gemensamt liksom att jämföra kvinnans situation i patriarkatet med slavens och den koloniserades.¹³

Det är således ingen tillfällighet att Elin Wägner låter en av sina romanfigurer sitta och läsa *Hertha* under kvinnokommitténs möte med landstingspolitikerna, som ju också är en av romanens viktigaste och kvinnopolitiskt mest tydliga episoder. Inte heller att romanens ledande feminist, Märta Cronberger, vid ett tillfälle liknar en kvinnomöteslokal vid en bivack utanför murarna till en stängd stad. Det är en direkt hänvisning till kapitlet "Herthas dröm" i Bremers roman där den kvinnliga huvudpersonen riktar sin allra skarpaste kritik mot patriarkatet och det förtryck detta utsatt kvinnorna för genom historien. Överensstämmelserna mellan *Dialogen fortsätter* och *Hertha* är också många. Detta framgår också om man jämför relationen mellan Märta Cronberger och Johan Hallind i Wägners roman med den mellan Hertha och Yngve Nordin i Bremers, samtidigt som ett par viktiga skillnader mellan dem också framträder.

Redan i inledningskapitlet till *Hertha* framträder Yngve Nordin som en man som lyssnar till kvinnorna, deras erfarenheter och åsikter. Han kommer

13 I artikeln "En negerstat i staten", publicerad i *Tidevarvet* 1923, jämför Elin Wägner afroamerikanernas kamp mot slaveriet med kvinnornas kamp för rösträtt. Hon understryker att båda rörelserna stött på motstånd från patriarkatet och den vite mannen och konstaterar att lite egentligen förändrats trots att vissa formella rättigheter uppnåtts: "I båda fallen visar sig reformerna ha medfört långt mindre reella förändringar än man kunde ha väntat". Artikeln finns omtryckt i Wägner 1999: 94–100.

också snart i dialog med Hertha, vars kvinnoemancipatoriska idéer han stödjer. De två sluter ett vänskapsförbund som går ut på att de skall uppfostra varandra, något som efterhand utvecklas till en allt djupare kärlek mellan dem. Denna finns särskilt utförligt beskriven i kapitlet ”Kärlek” där den i första hand framstår som en arbetsgemenskap för kvinnosaken där Yngves främsta roll är att bistå Hertha i hennes stora bildnings- och samhällsprojekt, samtidigt som han avstår från äktenskap. Som Anna Bohlin påpekat representerar Yngve ett slags ideal manlighet där dialogen med kvinnorna utgör en viktig förutsättning för kvinnornas frigörelse (Bohlin 2013: 311–318). Hon sammanfattar: ”Manlighetens uppgift i emancipationsprojektet – att bilda och att bildas samt att älska och älskas – syftar också till det högre målet att försona Hertha med livet och Gud” (Bohlin 2013: 332). Det är i detta perspektiv som kristuslika drag skall förstås, då Kristusgestalten som offerar sig själv av kärlek, utgör en manlig idealgestalt i kontrast till maktfullkomliga patriarker.

Hur förhåller sig då relationen mellan Märta Cronberger och Johan Hallind i *Dialogen fortsätter* till den mellan Hertha och Yngve i Bremers roman? Då Johan Hallind förs in i handlingen är det hans oro för ett annalkande krig som står i fokus. Han har skrivit ett par böcker i detta ämne, men har också anklagat kvinnorna för att inte tillräckligt ha arbetat för freden, tankar som i hög grad upptog Elin Wägner själv under alltsedan första världskriget. Om dessa frågor kommer han omedelbart i intensiv dialog med inte bara Märta utan också Stina Ek. Båda kommer att påverkas av honom och av vad han skrivit, men var och en av dem reser också egna invändningar och söker alternativ till hans krigsdeterminism. För Stina, som blivit riksdagsledamot, kommer läsningen av Hallind att få henne att ta ställning i försvarsfrågan och mot upprustning. Den får henne också att söka djupare kontakt med sonen Torkel, som engagerat sig i en internationell pacifistisk ungdomsrörelse. Kärleken mellan mor och son blir en parallell till den som utvecklas mellan Märta och Johan och ges ett symboliskt uttryck i den scen där Stina betraktar Torkel då han i soluppgången står naken under ett äppleträd med frukterna regnande ner omkring sig i ett slags symbios med naturen. För Stina representerar han ett framtidshopp och en annorlunda och ny typ av man.¹⁴

Den tydligaste parallellen till Hertha och Yngve utgör dock kärleken mellan Märta och Johan och som Bibi Jonsson betonat utgör mötet med mannen en av den wägnerska kärleks- och samhällsutopins viktigaste områden. Det är skildringar som med utgångspunkt från en realistiskt

14 Wägner återkommer till motivet mor och son i *Vändkorset* (1935) och *Vinden vände bladet* (1947). Den förra romanen upprepar mönstret från *Dialogen fortsätter*, men i den senare, som i mycket vidareför den feministiska civilisationskritiken från *Väckarklocka*, är detta framtidshopp släckt och relationen mellan mor och son bruten.

beskriven patriarkal verklighet söker pröva andra möjligheter, både vad gäller kärleken mellan man och kvinna och samhällets utveckling.¹⁵ Kärleken mellan Märta och Johan utvecklas framför allt i romanens elfte kapitel. Det inleds med att Johan, som väntar på Märta, uppifrån sin ateljé blickar ut över Stockholm och hur människorna rör sig rastlöst genom staden. Han övergår till att lyssna på radio och hör då en predikan över Trettondagsevangeliet där Maria med Jesusbarnet sätts i centrum. Det är nu han får idén till sin riksdagsutsmyckning, som ska bli ”en symbol för livets stora kris på jorden” (s. 215). Motivet med madonnan och barnet placerar han in i ett modernt krigslandskap, där modern framställs som vanmäktig och döende och där de tre vise männen kommer med vapen, giftgas och gasmasker. Johans tavla är ett slags apokalypsscen, som han genast börjar diskutera med Märta då hon kommer, särskilt intensivt hur målningen ska avslutas. Under samtals gång börjar de inta ”en kärleksmåltid” (s. 222) bestående av bröd och vin.

Som Bibi Jonsson visat är inte bara kärleken mellan kvinna och man utan även sexualiteten en viktig förutsättning för Elin Wägners kärleks- och samhällsutopi (Jonsson 2001: 212), något som skiljer henne från Fredrika Bremer som skrev sina emancipationsromaner i ett annat århundrade. Märta och Johan fortsätter sitt samtal men steg för steg blir deras kroppar mer närvarande genom beröringar, smekningar och omfamningar och de ser och förstår nya saker om sig själva och varandra. Medan vardagslivet pågår utanför ateljéfönstret företar de en inre resa tillsammans som kulminerar med att de når en punkt där deras jag sammansmälter:

Älskande börja sin stigning tillsammans med en barlast, en utrustning som himmel och jord samkat åt dem under millioner år. Så lång tid har det gått åt för att göra dig outgrundlig och fullkomlig för mig, min vän, och mig för dig. Människosläktet har levat en lång historia, för att vi av den skulle göra en brygd och berusa detta ögonblick med.

Vi äger denna historia nu. Vi vet allt om den och allt om varandra och håller kvar vårt vetande så länge vi vill.
Men när vi vill stiga ännu högre, då kastar vi barlasten.
Där kastar jag hundratusen år överbord.
Där kastar du hundra tusen år överbord.
Nu är vår historia borta.
Nu är våra millionåriga minnen borta.
Nu är världen borta och allt vad vi visste om dess början och slut.
Nu är bara vi kvar. Utan minnen. Utan gårdag. Utan morgondag. Utan ord.
Utan skillnad mellan jag och du. (s. 226–227)

15 Se exempelvis kapitlet ”Kärlek och mystik”, Jonsson 2001: 179–233.

På denna elevation och dess kulmen följer ”fallets ögonblick” – ”även det skönt” (s. 227). Som Bibi Jonsson påpekat ändrar berättartekniken form då upplevelser av detta slag skall gestaltas hos Elin Wägner och prosan blir mer lyrisk och fragmentarisk till sin form som i exemplet ovan (Jonsson 2001: 194).

Märta och Johan sitter på åhörarläktaren då Stina Ek håller sitt första och enda tal i riksdagen. Det är ett tal med stark kvinnopolitisk profil där det talas om behovet att skapa ett samhälle som sätter modern och barnet och deras behov i centrum och att detta borde vara grunden för all samhällsplanering. Stinas röst här blir en av de många kvinnliga röster i mellankrigstidens svenska samhällsdebatt som förde in ”kvinnofrågor” i den manligt dominerade politiken. Märta slås av djärvheten i Stinas tal och frågar sig hur hon kan tala så. Berättaren sufflerar:

Men Stina kunde därför att hennes eget jag med dess blyghet och feighet var fullkomligt borta. [---] Hon var en röst som talade till dessa män, och det var allt. En smärta vars väsen är stumhet någon som ett ögonblick var nog fri att tala åt den, mycket svagt, mycket klent, som en viskning där ett skri hade behövts men ändå... (s. 399–400).

Stina har här blivit en kollektiv och politisk kvinnoröst, och som just därför har förmågan att tala, på samma sätt som kvinnorna gjorde i mötet med landstingspolitikerna. Även här reagerar en del män med förvirring och rädsla, särskilt Stinas mycket patriarkale exmake Gustav som tidigare sökt förhindra henne att tala i riksdagen om kvinnornas situation i samhället. Stinas tal får honom att svettas ”av skräck” och undra: ”Vad var det för nya institutioner, med nya ämbetsmän och nya åtgärder hon ville ha? Var ville hon ta pengarna? [---] Hur långt skall man egentligen gå på den vägen? Full socialisering av barnen kanske?” (s 400–401)

Då Stina lämnar riksdagshuset får hon sällskap av Märta och Johan. Tillsammans stiger de ut i ”den uppstigande vårmorgongryningen” (s. 403) och ser affischer uppsatta på stan vilka talar om fortsatt kvinnokamp. ”Dialogen fortsätter” konstaterar Märta i romanens slut. Orden är onekligen riktade mot framtiden, men innehåller säkert också en hälsning till dem som gick före och beredde vägen, såsom Fredrika Bremer och *Hertha*.

Litteraturlista

- Arping, Åsa (2002), *Den anspråksfulla blygheten. Auktoritet och genus i 1830-talets romandebatt* (diss. Göteborg); Stockholm/Stehag: Symposion.
- Bakhtin, Mikhail (1981), ”Discourse in the novel”, in *The dialogic imagination*. Austin: University of Texas Press, pp. 259–442.
- Bauer, Dale M. & McKinstry, Susan J. (1992), *Feminism, Bakhtin and the dialog*, Albany: State University of New York Press.
- Boehmer, Elleke (2005), *Colonial and postcolonial literature*, Oxford: Oxford University Press.

- Boehmer, Elleke (2002), *Empire, the national and the postcolonial 1890–1920*, Oxford: Oxford University Press.
- Bohlin, Anna (2013), ”Den manliga frimodigheten. Gud och andra män hos Fredrika Bremer”, in Kristina Fjelkestam, Helena Hill & David Tjeder (red.), *Kvinnorna gör mannen: Maskulinitetskonstruktioner i kvinnors text och bild 1500-2000*. Göteborg/ Stockholm: Makadam, s. 311–42.
- Bohlin, Anna (2008), *Röstens anatomi: Läsningar av politik i Elin Wägner Silverforsen, Selma Lagerlöfs Löwensköldstrilogi och Klara Johanssons Tidevarvskäserier* (diss. Umeå), Umeå: h:ström.
- Cave, Marianne (1992), ”Bakhtin and feminism: The cronotopic female imagination”, *Women studies*, 2/3: 117–127.
- Death, Sarah (1985), *The female perspective in the novels by Fredrika Bremer and Elin Wägner: A comparative study of some central themes* (diss. London), London: University College of London.
- Elleström, Lars (2005), *En ironisk historia: Från Lenngren till Lugn*, Stockholm: Norstedt.
- Forsgren, Peter (2009), *I vansklihetens land: Genus, genre och modernitet i Elin Wägners smålandsromaner*, Göteborg/Stockholm: Makadam.
- Forsås-Scott, Helena (2009), *Re-writing the script: Gender and community in Elin Wägner*, London: Norvik Press.
- Fur, Gunlög (2017), ”Concurrences as a methodology for discerning concurrent histories”, in Diana Bryden, Peter Forsgren & Gunlög Fur, *Concurrent imaginaries, postcolonial worlds: Towards revised histories*. Leiden/Boston: Brill/Rodopi, s. 33–57.
- Heggestad, Eva (2003), *En bättre och lyckligare värld: Kvinnliga författares utopiska visioner 1850–1950*, Stockholm/Stehag: Symposion.
- Holm, Birgitta (1981), *Fredrika Bremer och den borgerliga romanens födelse*, Stockholm: Norstedt.
- Isaksson, Ulla & Linder, Erik Hjalmar (1977), *Elin Wägner 1882–1922: Amason med två bröst*, Stockholm: Bonnier.
- Isaksson, Ulla & Linder, Erik Hjalmar (1980), *Elin Wägner 1922–1949: Dotter av moder jord*, Stockholm: Bonnier.
- Jonsson, Bibi (2001), *I den värld vi drömmer om: Utopin i Elin Wägners trettiotalromaner* (diss. Lund), Löderup: Werstam.
- Page, Ruth E. (2006), *Literary and linguistic approaches to feminist narratology*, Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Wistrand, Birgitta (2006), *Elin Wägner i 1920-talet: Rörelseintellektuell och internationalist*(diss. Uppsala), Uppsala: Skrifter utgivna av Litteraturvetenskapliga institutionen vid Uppsala universitet 42.
- Wägner, Elin (1932), *Dialogen fortsätter*, Stockholm: Bonnier.
- Wägner, Elin (1999), *Vad tänker du mänsklighet?: Texter om feminism, fred och miljö i urval av Helena Forsås-Scott*, Stockholm: Norstedt.
- Östberg, Kjell (1997), *Efter rösträtten: Kvinnors utrymme efter det demokratiska genombrottet*, Eslöv: Symposion.